

JALƏ ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əlyazmalar institutu
Shukurova.jalya@mail.ru

M.FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” MƏSNƏVİSİNDƏ İŞLƏDİLƏN TƏŞBİHLƏR XÜLASƏ

M.Füzuli həmişə diqqət mərkəzində olan, tədqiqatı dayanmadan aparılan Şərfin ən müdrik söz ustasıdır. Şairin poetik dili, onun özünü ifadə etmək üsulu digər şairlərdən fərqlənir. Bu sənətkarın poetik fiqurlarla zəngin olan hər bir mısrası oxucunu rıqqətə gətirir.

Məqalənin əvvəlində təşbihlərin klassik ədəbiyyatda əvvəlcə mövqeyi nəzərdən keçirilib. Daha sonra isə təşbihlərin daxil olduğu bəyan elminin tərif qısa şəkildə məqalədə öz əksini tapıb.

Verilən məqalədə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlətdiyi təşbihlər araşdırılıb. Təşbihin müxtəlif növləri təyin olunaraq izah edilib. Başdan-başa həm ləfzi, həm məni gözəlliklərlə bəzənmiş Füzuli sözünün qüdrəti onun işlətdiyi rəngarəng ifadələrin arxasında gizlənmişdir. Dahi şairin məsnəvisində maraqlı doğuran məqamlardan biri də şairin bir neçə sənət nümunəsini bir arada işlətməsidir. Məqalədə məsnəvidən verilən beytlərdə təşbihlərlə yanaşı digər poetik fiqurların da yer alması nümunələr əsasında izah edilib.

Açar sözlər: bəyan elmi, ifadə vasitəsi, təşbih, bənzətmə.

Orta əsrlər müsəlman xalqlarının ədəbi-bədii və dil-üslub nəzəriyyələrində mühüm yer tutan və mövzular arasında bəyan məsələsi diqqət mərkəzində dayanır. Bəyan anlamı öz sadə və ilkin mənasından başlayaraq ədəbi-estetik və poetik kateqoriya səviyyəsinə qədər çoxsaylı məfhumları əhatə etmişdir. Bəyan hər şeydən öncə dil və nitqlə bağlıdır. Fikrin dil vasitəsilə ifadəsi və açıqlaması bəyan adlanır.

Bəyan fikrin adı ifadəsi deyil rəvan və aydın ifadəsidir. Bəyanın əsas hədəfi deyilən söz və məfhumun dinləyiciyə aydın şəkildə ifadəsi deməkdir.

Bəyan eyni zamanda orta əsrlər ərəb-müsəlman ədəbi prosesində bədii üslubdur. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bəhs edilən bədii ifadə vasitələri bəyan elminə daxildir.

Bəyanın dörd əsas tərkib hissəsi vardır (1;132)

1. Təşbih.
2. İstirarə.
3. Məcaz.
4. Kinayə.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq və poetikada bəyandan bəhs edilməyib. Təkcə keçən əsrin əvvəllərində bir dərsləkdə bəyan elmi belə izah edilib: “Təsəvvür və intibahlarımızı zehnimizin tələb etdiyi şiddət və qüvvət dərəcəsinə ifadə etmək üçün

müxtəlif vasitələrə müraciət edirik. Həqiqəti və məcazi təbirlərlə ifadə edilə bilməyən duyğularımızı ifadə edə bilmək üçün müraciət etdiyimiz bir neçə üsul vardır. Bu üsul bəyan adı altında toplanır ” (6;101).

Bu tərif klassik bəyan elminin müasir ədəbi üsluba uyğun açılmasını xatırlatsa da həmin təlimin əsas qayəsini tam şəkildə əks etdirmir. Bəyanın əsas məqsədi nitqin şəraitə uyğun olaraq yetərli və təsirli ifadəsini təmin etmək üçün işlədilən vasitə və fəndlərdən yararlanmaqdır.

Bəyan bədii dilin və bədii təsvirin əsasını təşkil edir. Bu sıradə təşbih daha mühüm yer tutur və həmin bədii vasitə demək olar ki, əksər poetik məktəblərdə işlənir (3;11). Lakin həmin bədii-poetik vasitənin ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda məzmun və forması, növ və şəkilləri fərqlənir.

Müsləman xalqlarının bədii irsində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında təşbihin çeşidli növləri və şəkilləri işlənir.

Qeyd edək ki, təşbihin tərkib hissələri klassik poetikada dəyişməz qalıb. Onlar arasındakı münasibətdən asılı olaraq bədii təsvirin incəliklərini yaratmaq mümkündür. Təşbih ədatları və bənzətmə sifəti yardımçı vasitələr kimi çıxış edir, təşbihin bədii-estetik təsiri daha çox tərəflər arasındakı əlaqə və münasibətlə müəyyənləşir (7;161).

Başqa bir yandan təşbih ədəbi mətnlərdə geniş təmsil olunduğu üçün onun növləri də çoxdur və burada ən çox işlənən növlərdən aşağıdakıları qeyd edirik (2;343)

1. Xəyalı təşbih.
2. Hissi təşbih.
3. Mütləq təşbih.
4. Şərti təşbih.
5. Təfzil (müfəssəl) təşbih.
6. Yığıcam təşbih.
7. Cəm təşbih.
8. Fərqli təşbih.
9. Aydın təşbih
10. Təsviri təşbih.

“Leyli və Məcnun” məsnəvisi də təşbihlər ilə zəngindir. Məsnəvidə işlədilən təşbih və onun bütün növləri gerçək həyat hadisələri, ilahi eşq və gözəlliklər ilə tərənnüm olunub. Dahi şairin işlətdiyi təşbihlər onun fikirlərinin obrazlı şəkildə ifadə etməsi üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. Sənətkar üçün sözün emosional təsir gücünün artırmasında, oxucunun əsərin ideya-məzmununu daha yaxşı qavraması və dərk edilməsində, misralar arasında gizlənən mənanın ifadəsində təşbihlər əvəzsiz yardımçıdır.

Hər kipriyi bir xədəngi-xunriz,
Peykani-xədəngi qəmzeyi tiz. (4;54).

Göründüyü kimi Füzuli obrazlılığı artırmaq üçün kirpiyi xədəngi-xunrizə bənzətmişdir. Fars dilində qanlı ox mənasını verən bu bənzətmə **aydın təşbih** əmələ gətirmişdir. Burada bənzəyən və bənzədilən arasında bir-başə əlaqə yaradılır. Yəni

bir predmet digər predmet ilə qarşılaşdırılır, onlar arasında oxşar əlamət tapılır. Aydın təşbihlər Füzuli bənzətmələrində üstünlük təşkil edir:

Şəhbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü. (4;55)

Bu təşbih həm də **hissi təşbih** növüdür. Belə ki, burada hiss üzvləri ilə qavranan təşbih işlədilib. Göz, hərəkət və söz-hər üç tərəf duyğu orqanları ilə dərk olunur.

Güzgü kimi qatı üzlü olma!
Nərgis kimi xiyrə gözlü olma! (4;61)

Bir əbri bəla idi, güvahi;
Baran-sirişki, bərq-ahi. (4;76)

Verilən misalda bənzətmələr **aydın təşbihlər** vasitəsilə düzəlmişdir. Gözün təşbihi ahu, baxışı isə şahbaza bənzədilib. İkinci misalda isə nərgiz gözün təşbihi kimi işlədilmişdir. Rəngarəng təşbihlər misralar arasında forma və məzmun vəhdəti yaratmışdır.

Zülfeyni-müsəlsəli girehgir,
Can boynuna bir bəlalı zəncir. (4;54).

Ol çeşmələr eyləyib rəvanə,
Olmuşdu olara atə-anə.(4;96)

Qəmin və kədərini göstəricisi olan göz və göz yaşı çox fərqli ifadə olunub. Gözü çeşməyə bənzədən Füzuli göz yaşını da sədəfə, dürrə deyil ata və anaya oxşadır. Şair nahaq yerə bu (ana və ata) kəlmələri göz yaşlarının təşbihi seçməmişdir. Göz yaşı gözün (ata və ananın) övladı kimi təsvir edilir. Göz yaşı axıtdıqca göz onların valideyninə çevrilmişdir.

Füzuli yazdığı hər misranı, düşüncələrinin ifadəsini bədii təsvir yolu ilə elə təqdim etmişdir ki, oxucunun istər-istəməz həm gözlərinin qarşısında, həm də xəyalında bu obrazlar sistemi canlanır.

Ağzı kimi xülqün etdi gəm dar;
Çeşmi kimi cismi oldu bimar. (4;65).

Verilən beytdə şair **müfəssəl təşbihdən** istifadə etmişdir. Yəni təşbihi təkşil edən dörd ünsürün (bənzədilən, bənzəyən, ədat və sifət) hamısı iştirak edir. Şair ağzın təşbihi kimi dar sözündən istifadə etmişdir. İnsanın əhəvalını və həyəcanlı halını ağız darlığına bənzədir. Klassik ədəbiyyatda ən çox işlədilən çeşm sözü təsəvvüf ədəbiyyatında Allahın bəşər sifəti anlamını verir, çeşmi-bimar isə “salikin təqsir və sapınmasının pərdələnməsi və əfv edilməsini” (5;214) nəzərdə tutur. Şeirdə qəm, kədər, qüssə motivləri göz və nəzər vasitəsilə ifadə olunur. Çeşmi bimar edən kədər və qəm göz yaşı ilə axır. İki misrada şair təşbihlər vasitəsilə qəmin insanı necə sıxıntıya salmasını, cismini də necə xəstə etdiyini dilə gətirir.

Səgər kimi gəzməgi hərəm et,
Nəgmə kimi pərdədə maqam et. (4;61).

Həm güldü üzü çırağlar tək,
Həm könlü açıldı dağlar tək. (4;185)

Məsnəvidə ədat vasitəsilə yaranan təşbihlər də mövcuddur. Ən çox kimi, tək, nisbət, sifət, misali ədatlarının köməyiylə yaranan təşbihlər məsnəvidə çoxluq təşkil edir.

Gəh zahir olan mənə ğəməm tək'
Gəh ğəib ənisü həmdəməm tək! (4;109)

Və ya:

Gül kimi buraxma sinənə çək!
Səbzə kimi etmə bəstərin xək! (4;71).

Səhrayə düşüb, günəş misali,
Tənha yürür pldu laübali. (4;16)

Sərgərmlik etmə şəm nisbət,
Suzi-qəmi-eşq ilə mürüvvət.(4;82)

Yanına olurdu xublar cəm,
Pərvanəsifət həvaliyi-şəm. (4;102)

Gönçə açıldıqda sanki libasını yırtaraq gül açır. Şair də aşiq qəlbini dərddən parçalanmış gülə, gülün bitdiyi torpağı isə aşiqin yatağına bənzədib.

Qaş kimi qaməti bükülmüş,
Yaşı kimi peykəri tökülmüş. (4;138)

Məsnəvidə rast gəlinən maraqlı təşbihlərdən biri də təsviri təşbihdir. Bu növ təşbihləri yaratmaq üçün şair bədii təsvir yolu ilə bənzətmə əlaqəsi yaradır. Aşağıda verilən nümunə buna misaldır:

Xamə kimi yaş töküb dəmadəm,
Namə kimi qamətin qılıb xəm, (4;152)

Səhralərə tutdu seyl tək üz,
Vadilərə açdı çəsmə tək göz. (4;78)

Şəbnəm meyi-nabi ilə lalə,
Doldurmuş idi qızıl piyalə. (4;71)

Şair qələmin mürəkkəbini göz yaşına bənzədərək, əyilmiş qəddi lülələnməmiş kağız parçası ilə, laləni şərab ilə dolu piyalə ilə müqayisə etmişdir. Göründüyü kimi Füzuli şeirində təşbihlər mövzu və fikir baxımından paralelliklər ilə yaradılıb. Xamə və namə sözləri də bu anlamda bir-birinə bənzəyirlər. Xamə (qələm) yazı zamanı mürəkkəb axıdaraq, ürək sözlərini yazır. Göründüyü kimi bir-birinə yaxın mənalı fikir qarşıdurmaları rəngarəng və bir-birindən gözəl təşbihlər yaratmışdır.

Çün əbr deyilsən, olma giryan,
Çün seyl deyilsən, etmə əfqan! (4;71)

“Leyli və Məcnun” başdan-başa təşbihlərlə doludur. Füzuli bəzən bənzətini özündən daha qüvvətli bir predmetə oxşatmaqla obrazın fərqliliyində onun daxili bəzərliyini aşkar edir. Rəngarəng və bir-birindən maraqlı poetik ifadələr sistemi Füzuli kimi bir qələm ustadının ecazkarlığının və təkrarsızlığının isbatıdır.

Key gah qədim kimi xəmidə'
Gahi pür olan misali-didə!
Gah zahir olan mənə qəmim tək!
Gah qaib ənisü həmdənim tək! (4;109)

Leylinin özü ilə ay arasında yaratdığı bənzətmə şair təfəkkürünün inikasıdır. Əyilmiş qəddini yeni doğulmuş hilala, gözlərdən axan yaşı isə bədirlənmiş aya bənzədilməsi cəm təşbih nümunəsidir. Qəmin ayın görünməsi, bəzən isə buludlar arxasında gizlənərək pünhan olması ilə müqayisə edilməsi uğurlu bir bənzətmənin təzahürüdür.

Qaplan kimi canə urdu min dağ,
Aslan sifəti uzatdı dırnağ,
Arslanların oldu pişvası,
Qaplanların oldu müqtədası. (4;177)

Füzuli şeirində maraqlı doğuran məqamlardan biri də şairin bir neçə sənət nümunəsini bir arada işlətməsidir. Təşbih üzərində qurulan, bədii ifadə vasitələrindən biri olan ləffü-nəşr sənəti də işlənmişdir. Birinci misradakı sözün ikinci misrada izahı verilmişdir.

Şəbnəm meyi-nabi ilə lələ,
Doldurmuş idi qızıl piyalə. (4;71)

Təşbihin bütün növləri “Leyli və Məcnun” məsnəvisində işlənmişdir. Füzuli qeyri-real, mövcud olmayan bənzətmə ilə mücərrəd məfhumlara yeni don geyindirmişdir. Xəyali təşbih növü Füzuli qələmində xüsusi ilə fərqlənir.

Mən gülşəni-can içində xarəm,
Ayineyi-əqlə bir qübarəm. (4;19)

Gündüz göz yaşı hadiyi-rah
Gecə yolu şəmi-şöleyi-ah. (4;95)

Verilən misralarda ustad Füzuli üç poetik fiquru iki sətərə yerləşdirmişdir. Gecə və gündüz sözləri təzad yaratmaqla yanaşı həm də təfriq sənət nümunəsidir. Hadiyi-rah və şöleyi-ah isə xəyali təşbihi ifadə edən izafət birləşmələridir.

Leyli demə- şəmi-məclisəfruz,
Məcnun demə-atəşi-cigərsuz.
Leyli demə-cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə-zülmət içrə bir nur.
Leyli demə-övcü-hüsnə bir mah,
Məcnun demə-mülki-eşqə bir şah. (4;72)

Yuxarıda verilən mətn başdan-başa təşbihlər ilə zəngindir. Hər misrasında Leyli və Məcnunu təsvir edərkən bir-birindən gözəl bənzətmələr seçilmişdir. İnkâr

təşbihi ilə yaranmış bənzətmədə Leylinin və Məcnunun gözəlliklərini qabartmaq üçün demə sözündən istifadə edilmişdir.

Burada can sözünün təşbihi gülşən, əql sözünün təşbihi ayna kəlməsidir. İnsanın mahiyyətini, onun varlığını gülşənə bənzədən şair dünya mülkündə güzli bir məqam olduğuna işarə edir. Haqq ilə batili ayırmaq üçün vasitə olan əqli özündə hər şeyi əks etdirən ayna ilə müqayisə edir. Sufi ədəbiyyatında kamil insanı aynayala, gülşən isə ilahi lütfün gül açması (5;111) ilə eyniləşdirilir.

Füzuli kimi bir dühanı oxuduqca bixtiyar düşünürsən ki, görəsən ondan sonra sözü bu qədər gözəl demək mümkündürmü? Görəsən Füzulidən başqa öz hüdudsüz təxəyyülü ilə söz sənətimizi bu qədər zərif çatdıran başqa bir söz sənətkarı varmı? Düşünürük ki, Füzulinin zəngin və dərin düşüncəsi onun qələminin dolğunluğuna, bədiiyyətinə, kəlamının lətifliyinə, incəliyinə sirayət etmişdir. Həqiqət sevər şair Qurandan qaynaqlanan istiarələri ilə forma və məzmun cəhətdən bir vəhdət yaratmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.A.Tağızadə. X. Xocayev Müxtəsər üslubiyat. Bakı. 1933. s.67.
- 2.Fərhəngi-bəlaği ədəbi. Doktor Əbülqasım Radfər. Tehran. 168. c.1. s.97-98.
- 3.Fünuni-bəlağət və sənəati-ədəbi. Sənaye-i mənəviyi-bədii. Ustad Cəladdin Hüməyi. C.2. Tehran. 1363. s. 227-230.
- 4.Füzuli M. Əsərləri. II cild., Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı-1958, 354 s.
- 5.Göyüşov N. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı-2001, 240 s.
- 6.Mahirə Həmid. Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında). Bakı. 1996.s.101.
- 7.Mahirə Quliyeva. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. 1999. s. 161-178.

SUMMARY

RHETORIC USED IN MESNEVI M. FIZULI "LEYLI AND MEJNUN"

JALYA SHUKUROVA

M. Fuzuli is the wisest wordsmith of the East, who is always in the spotlight. The poet's poetic language and way of expression are different from other poets. Every line of this artist, rich in poetic images, evokes admiration in the reader.

At the beginning of the article, the position of rhetoric in classical literature is considered. Later, the article briefly reflected on the definition of the science of bayan, which includes rhetoric.

This article examines the rhetoric used by M. Fuzuli in "Leyli and Majnun". Its different types have been identified and explained. Behind the colorful expressions he uses lies the power of Fuzuli's word, adorned with both verbal (lafzi) and semantic (maani) beauties. One of the interesting aspects of the work of the brilliant poet is that the poet uses several artistic techniques at once. The article explains with examples that the given poems include rhetoric, like other poetic images.

Key words: bayan science, means of artistic expression, rhetoric, analogy.

РЕЗЮМЕ
РИТОРИКА ИСПОЛЬЗУЕМАЯ В МЕСНЕВИ
М. ФИЗУЛИ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»

ЖАЛЯ ШУКЮРОВА

М. Физули – мудрейший мастер слова Востока, который всегда находится в центре внимания. Поэтический язык поэта, его способ выражения отличаются от других поэтов. Каждая строка этого богатого поэтическими образами художника вызывает восхищение у читателя.

В начале статьи рассмотрено положение риторики в классической литературе. Позднее в статье было кратко отражено определение науки о байан, включающее в себя риторику.

В данной статье исследуются риторика, использованная М. Физули в «Лейли и Меджнун». Были определены и объяснены ее различные виды. За красочными выражениями, которые он употребляет, скрыта сила слова Физули, украшенная как словесными (лафзи), так и смысловыми (маани) красотами. Одним из интересных моментов творчества гениального поэта является то, что поэт использует сразу несколько художественных приемов. В статье на примерах поясняется, что приведенные стихи включают в себя риторику, так и другие поэтические образы.

Ключевые слова: наука байан, средства художественной выразительности, риторика, аналогия

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Nəsim Göyüşov